

Рысберген Қ.Қ.¹, Халидуллаева Г.Б.²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің меңгерушісі, доценті, ф.ғ.д.,
²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: msrysbergen@mail.ru, khalidullaeva1995@mail.ru

**Ж. НӘЖІМЕДЕНОВ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ
«ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІНІҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ**

Мақалада ономастика пәнінің зерттеу нысаны ретінде қарастырылатын онимдік объектілерге когнитивті тұрғыдан бойлай отырып, жалқы есімдерге, оның ішінде өзіміз қарастырып отырған «туған жер» концептісінің аясында көрініс табатын онимдердің және ұлттық генетикалық кодты жаңғыртушы тілдік бірліктердің тікелей адам танымымен астасып жататын тұстарына көңіл бөлуге тырысамыз және «туған жер» концептісін ұлттық-ассоциативтік таным-түсінік тұрғысынан репрезентациялау үшін көрнекті ақын Жұмекен Нәжімеденов шығармашылығына тоқталамыз.

Түйін сөздер: концепт, гештальт, таным, таңба, сана.

Rysbergen K.K.¹, Khalidullaeva G.B.²

¹Doctor of Science, A/Professor of Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Head Onomastics section,
²2nd year student of joint educational programs of research institutes on the basis
of Al-Farabi Kazakh National University and Gylm Ordasy complex,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: msrysbergen@mail.ru, khalidullaeva1995@mail.ru

**Representation of the concept «Native land» in the works
of Zhumeken Nazhimedenov**

In this article, we chose our own names as an object of study, including onyms that appear within the framework of the linguocultural concept «Tugan zher» that we are considering, and linguistic units that recreate the national genetic code directly related to human knowledge, and dwell on the work of an outstanding poet Zhumekena Najmidenova for the representation of the concept of the concept of «native land» from the standpoint of national-associative and author's perception.

Key words: concept, gestalt, knowledge, symbol, consciousness.

Рысберген К.К.¹, Халидуллаева Г.Б.²

¹д. ф. н. доцент, завкафедрой Отдела ономастики Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
² магистрант 2 курса Казахского национального университета им. аль-Фараби и комплекс «Ғылым ордасы»
на базе научно-исследовательских институтов, совместных образовательных программ,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: msrysbergen@mail.ru, khalidullaeva1995@mail.ru

**Репрезентация концепта «Родная земля»
в произведениях Жумекена Нажимеденова**

В данной статье в качестве объекта исследования мы избрали собственные имена, в том числе онимы, проявляющихся в рамках рассматриваемого нами лингвокультурного концепта «туған жер», и языковым единицам, воссоздающим национальный генетический код, непосредственно соприкасающимся с человеческим познанием, и остановимся на творчестве выдающегося поэта Жумекена Нажимеденова для репрезентирования концепта «родная земля» с позиции национально-ассоциативного и авторского восприятия.

Ключевые слова: концепт, гештальт, познание, символ, сознание.

Кіріспе

Адамзат тілі – ерекше құбылыс. Ол адамға тән мәдениеттің, сана мен ақыл, логика, психологияның – жалпы адам болмысының ең кең түрдегі көрінісін сипаттайтын әрі оларды таңбалап отыратын жанды құбылыс.

Ғылымдардың дамуы барысында соңғы кезеңдерде гуманитарлық салаларда танымдық бағытқа бет бұру, сондай-ақ антропоцентризмнің өрістеуі орын алып келеді. Соған байланысты когнитивті лингвистика, когнитивті ономастика және лингвоелтаным, психоллингвистика, т.б. тіл біліміне қатысты тоғыспалы ғылым салаларында концепт, эмоция, символ, гештальт, т.б. терминдер актуалды болып отыр. Когнитивті ономастика үшін концепт термині қаншалық маңызды? Концептілік талдаудың дәл осы салада қандай формаларын қолданамыз? деген сұрақтардың жауабы төңірегінде, нақты тәжірибе жүзінде ізденбес бұрын, когнитивті ономастика мәселесіне тоқталамыз.

XX ғ. 80-жылдарынан бастап тіл білімінің көптеген жеке салалары когнитивті бағытқа бет бұрып, адам танымын негізге ала отырып дамуы барысында алға қойған мақсаттары мен қарастыратын мәселелері нақтыланып, теориясы мен практикасы қалыптасып, дамып келеді. Ғалым А. Әмірбекова «Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар» атты еңбегінде қазақ тілінің антропоэктік мәнін ашатын алғашқы туындыларын ұсынған Н. Уәли, К. Хұсайын, Ж. Манкеева, С. Сәтенова, Э.Д. Сүлейменова, Н. Шаймерденова, Ш. Жарқынбекова, Қ. Жаманбаева, Г. Смағұлова, Р. Авакова, З. Ахметжанова, Қ. Рысбергел, Қ. Есенова, А. Ислам, Г. Сағидолла, Б. Тілеубердиев, т.б. ғалымдарды атап көрсетеді (Әмірбекова, 2011: 4). Алайда когнитивті ономастика пәнінің аты қолданыста пайда болғанымен, нақты мақсаттары айқындалып, мәселелері жүйелі түрде шешілген жоқ. Яғни когнитивті бағыт пен ономастиканың тоғысуы нақты тәжірибеде толық анықталмаған.

Бізді қоршаған әлемді, кеңістіктегі әрбір затты біз сөздермен атаймыз. Лингвистиканың түрлі салаларында сөздер түрліше категорияларға бөлініп, қызметі мен рөліне қарап ажыратылады. Мысалы, ономастика пәні аясында ең негізгі зерттелетін тілдік тұлға – ол онимдер мен жалқы есімдер. «Қай кезде де, қай қоғамда болмасын, адам баласы дүниеге келген заматтан бастап атаулар қоршауында болған. Ең алдымен адам өзін-өзі есімі арқылы танып, өзгеге танытып, туған жерін, шыққан тегін идентификациялап, жақын

мен жатты осы атаулар арқылы түйсінген» (Телқожа, Қыздархан, 2006: 3). Ал когнитивті ономастикада жалқы есімдермен қоса, адам танымымен, ұлттық ерекшеліктермен байланыстырылатын жалпы есімдерді де қарастыруды тәжірибеге енгізуді мақсат еттік.

Біз мақаламызда ономастика пәнінің зерттеу нысаны ретінде қарастырылатын объектілерге когнитивті тұрғыдан бойлай отырып, жалқы есімдерге, оның ішінде өзіміз қарастырып отырған «туған жер» концептісінің аясында көрініс табатын онимдердің және ұлттық генетикалық кодты жаңғыртушы тілдік бірліктердің тікелей адам танымымен астасып жататын тұстарына тоқталуға тырысамыз. Тілді антропоэктік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын бірқатар салалар үшін өзекті болып отырған концепт термині түрліше тұжырымдалып келеді. А. Әмірбекова бұл терминнің әр саладағы аспектілік ерекшеліктерін түсіндіреді. Соның ішінде ономастиканың пән аялық нысанымен сай келетіні лингвомәдениеттанымдық аспектіде қарастырылған анықтамасы деп танымыз: «...концепт – ақиқат дүниенің санадағы мәдени, рухани, этикалық, әлеуметтік танымын айқындайтын бірлік ретінде танылады (Н.Д. Арутюнова, А.М. Мороховский, Д.С. Лихачев т.б.)» (Әмірбекова, 2011: 87) Өйткені ономастикада, ең алдымен, онимдерді мәдениетпен байланыстырып қарастырамыз. Ал ономастиканың когнитивті бағытқа қатыстылығын айқындау үшін, алдымен, когнитивизмге тоқталамыз: «Когнитивизм – бұл адамның сана, зердесін, ойлау қабілетін және ментальді әрекеттері мен оның жай-күйін зерттейтін ғылыми бағыт. Бұл – адам болмысындағы білімі мен танымы туралы, дүниені қабылдау және тануы туралы ғылым» (Әмірбекова, 2011: 73). Осыдан келіп когнитивті ономастикада концепт терминінің психоллингвистикалық аспектіде қарастырылған анықтамасын пайдалануды ұсынар едік: «... концепт – ақиқат дүние туралы психикалық қабілеттер (қабылдау, жадыда сақтау, көру, есту, ұғыну, сезу) арқылы қабылданған алғашқы ментальді түсініктер ретінде танылады (Р.И. Павленис, Дж. Келли, Дж. Каган)» (Әмірбекова, 2011: 87). Біз кез келген ұғымды лексика-семантикалық тұрғыдан адам руханиятының қандай да бір тетігін құраушы тілдік бірлік ретінде қарастыра алмаймыз. Сондықтан да когнитивті ономастика пәні негізінде тілдің адамға, адамның тілге ықпалын және тіл арқылы адам танымын, ұлтқа тән ерекшелігін, мәдениеті, болмысы, өмір салты, білім қорын, өзге де

факторларға қатыстылығын зерттеу барысында концепт деңгейіндегі ұғымдарға, соның ішінде «туған жер» концептісіне тоқталамыз.

«Туған жер» ұғымы кез келген халық үшін де ерекше мәнге ие болып, өзіндік құндылығы жоғары түсініктерді қалыптастыратыны анық. Оған түрлі халықтардың әдеби жанрдағы патриоттық шығармалары дәлел бола алады. Ал біз аталған концептіні ұлттық-ассоциативтік таным-түсінік тұрғысынан репрезентациялау үшін көрнекті ақын Жүмекен Нәжімеденов шығармашылығына тоқталамыз.

Эксперимент

Бейнелі тілмен айтар болсақ, көңілмен бойлай алған қазақ үшін Жүмекеннің жырлары қаламын қазақтың топырағына малып алып жазғандай әсерге бөлейді. Өйткені оның әрбір жырынан қазақтың топырағының иісі шығады. Олай дейтініміз, автор туған жер жайлы тікелей айтып, патриоттық сөздермен арнайы ұрандатқанын байқамаймыз, не жайлы айтқысы келсе де, ақын жүрегімен қосылып қазақтың даласы да мың толқып, ақын жырына қыр қосып отырады – автор қазақтың жерін, табиғатын тірі адамдай сипаттап, оған жан бітіріп қойған, яғни ақынның поэтикасында метафоралық қолданыстар мен антропоморфтау тәсілі жетекші орынға ие:

«Әр қурайы бас иіп
шығады алдан
о тоба-ай.
Әр сүйемі – қасиет,
әр басқан із – нотадай.
Әр тамыры – аршаның
ішек болып кетулі.
Әр бұтаның саусағы
күй шертегін секілді»
(Нәжімеденов, 2008: 49-50).

Мұнда айтылған фитонимдер – қурай мен арша даланың тірі перзенттері іспетті: қурайы басын иеді, аршасының тамыры домбыраның шегіндей болып тартылады. Ақын мұны ерекше эмоциямен сезіп тұр, тіпті сол сезімнің өзінде ұлттық сипат жатыр: «о тоба-ай» деп білдіреді эмоциясын. Эмоцияда ұлттық сипат басым деп танамыз. Оны жарыққа шығарып тұрған тілдік бірлік – «тоба» сөзі – қазақтың таңданыс әрі жай ғана таңданыс емес, алғаш рет сезіп-білгендегідей таңданыс та емес, туған жер табиғатының қырсырын туғаннан-ақ жадына түйіп келе жатса да, әр ойға алған сайын дәл солай тамсана отырып

әрі шүкір ете отырып таңдану. «Тоба» сөзіне вариант ретінде «тәубе» сөзі де қолданылатыны белгілі, ол «шүкір» дегенге балама мағынаны білдіреді. Когнитивті лингвистика жайлы алғаш терең зерттеген қазақ ғалымы Қаныгүл Жаманбаева адам туралы жоғарғы ілімдерді эмоцияның төңірегіне жинақтап көрсетеді: «Адам жөніндегі жоғарғы ілімдерді эмоция, символ, тілдік сана деген үш ұғымның төңірегіне жинақтап отырмыз» (Жаманбаева, 1998: 4). Демек, эмоция және эмоцияны білдіретін тілдік бірлікті ұлт жанының жұқа бір қабатын сездіруші тетік деуге болатын сынды. Сондай-ақ осындағы «қасиет» сөзі ерекше назар аудартады. Бұл – көп мағыналы сөз болғанымен, өлең жолында «кие» сөзіне синоним ретінде алынып тұр. Бұл сөзді қазақтың ұлттық генетикалық кодын жаңғыртушы тілдік бірлік ретінде қарауды ұсынар едік. Себебі қазақ не нәрсені қасиет деп санаса, соны қастерлейді. Мысалы, қазақ әулие адамын және киелі жерін «қасиет қонған» деп айтады. Сонда «қасиет» сөзі – ұлттың түпкі танымында жатқан болмыстық ерекшелікті айқындайтын сөз. Өлең жолындағы тағы да бір ерекше сөз – «күй» сөзі. Күйді қазақ қана шертеді, домбырамен шертеді. Домбыра – біздің ұлттық аспабымыз. Ақын жырында әр бұтаның саусағы күй шертіп тұрса, қазақтың жеріндегі бұтасы да қазақтың күйін шертіп тұрғаны. «Ауыл топырағы» деп аталатын Жүмекеннің бұл жыры мынадай жолдармен жалғасады:

«Түнде қандай Айлы өңір
түскен кезде аңсап кеп»
(Нәжімеденов, 2008: 50).

Айлы өңір – кеңістіктің суреті, тіл арқылы бейнеленіп тұрған ақын қиялындағы көркем сурет. Ай – деталь, тіпті ауыл түнінің символы іспеттес, өйткені ақын ауылды айтқан кезде санада «айлы өңір» ассоциацияланып тұр. Жүмекен Алматыны айтқанда, Алатауын қосып айтқаны секілді, туған ауылын айтқанда, түндегі Айлы өңірімен бірге еске алып отыр.

«...Қошалақ-құм аталған
Үлпіп жатқан жер осы»
(Нәжімеденов, 2008: 50).

Өлең жай ғана суреттеумен шектеліп тұрған жоқ. Нақты топоним айтылып тұр – Қошалақ-құм. Журналист Өтепберген Әлімгереев бұл топонимикалық атаудың этимологиясы жайлы былай деп жазған: «...топонимиканың жілік май-

ын шағып жеп, суын ішкен Мақсот (Жолжанов) ағамыз: «Бұл – қалмақтың «мал жайылым» деген мағынаны беретін сөзі», – деп өз басыма он рет қайталаған» (Өлімгереев, <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=4302>). Осы орайда топонимдердің ерекше қызметі – мазмұны арқылы ақпаратты сақтауы, тасымалдауы, яғни кумулятивтік қызметі айқындалып тұр. Топонимнің не себепті қалмақтың сөзімен аталатыны бізге беймәлім, ал оның мағынасы, сөзсіз, жерге, жердің табиғатына, сондағы халықтың тіршілігіне, шаруасына тікелей қатысты болып тұр – осының бәрін айқындап тұр: демек, ондағы халық мал шаруашылығымен айналысқан, ол жер малға жайылым болған. Жалқы есімнің этимологиясын қарастыру ономастика мен тарих, этнография ғылымдарының байланысын туғызады. Қошалақ-құм – Жүмекеннің туған жері, ақын өзге жырларында да бұл атауды жиі айтып, туған жерінің қасиетіне тәу етіп отырады. Сондай-ақ осы жолдар арқылы «үлпіп жатқан жер» деп туған ауылының табиғи географиялық жағдайын да айтып отыр. Үлпіп жатыр десе, аты да айтып тұрғандай, нағыз құмды аймақ болғаны. Сонымен, өлеңнің келесі бір жолдарында:

«...Жан-жағың күй – саз түрлі,
сен сәбисің,
ана – қыр»
(Нәжімеденов, 2008: 50), –

дейді. Автор туған жердің табиғатын адам болмысымен тұтастырып тұр. Қырды анаға теңесе, оны жандандырып, өзінің жебеушісіндей көріп тұр. Ал адам – туған табиғаттың алдында қашанда сәби. «Жан-жағың күй саз түрлі» – бұл күй ақынға ауыл топырағында ғана сезіліп тұр, шын мәнінде, ол – автордың жан дүниесіндегі күй, туған топырақ ақын рухын ерекше күйге бөлеп тұр. Ақынның жан тебіренісі туған топыраққа қатысты халықтық ұғымға меңзейді. Қазақтың жан дүниесінде туған жердің орны ерекше, адам туған жерге жанымен, рухымен байланып тұрады – мұны Жүмекеннен ғана емес, ұлттың тұтас әдебиеті мен мәдениетінен көреміз. Біз ақын эмоциясының ырғағын байқап, соған ілесіп отырсақ, өлең етістіктердің қызметінсіз, ақын рухының оянуымен үйлесімді бір динамикаға құрылғанын аңғарамыз. Мұнда өлең ырғағының екпіндеп отыруымен қатар, өлеңнен, яғни тілден тыс жатқан, бірақ тек тіл арқылы, өлең тексті арқылы ғана анықталып отырған екінші бір ырғақ – ақын рухының

ырғағы параллельді түрде екпіндеп, асқақтап отыр. Ақын рухы асқақтаған тұста барып жанымен сезіп, киелі деп өзі қабылдаған құндылығы ұлттың құндылығымен тұтасып отыр:

«Киелі әр тас мұнда,
енді аттау ұят-ты.
Табаныңның астында
бір құпия
жазу жатқан сияқты»
(Нәжімеденов, 2008: 50).

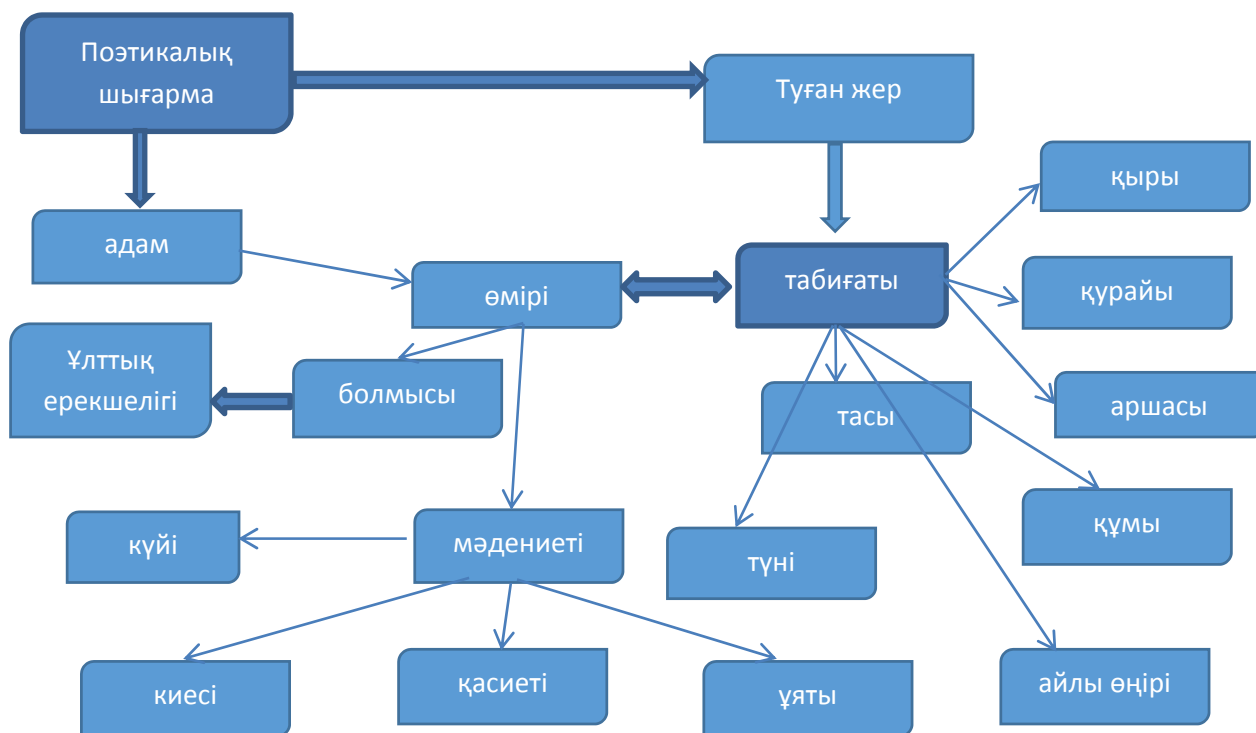
Бұл жолдардағы «ұят» сөзін жоғарыда ой елегінен өткізген «қасиет», «кие» сөздерінің қатарына қосамыз. Бұл сөз тыйым салу – қандай да бір шарттылық негізінде тыйым салу емес – тек ұлтқа тән мораль тұрғысынан тыйым салуды білдіреді. Өлеңде туған жердің тасын да қасиетті санап, аттауды ұят көріп тұр. Расында, «аттамау» деген тыйым салу әрекеті – халық тұрмысындағы орнықты ырымдардың бірі. Кітапті аттамау, бас киімді, нанды аттамау, дастарханды, жастықты, жағалы киімді, жатқан адамды, т.б. аттамау деген әдеп қағидасы бар. «Малға ұсталатын құралдарды (құрық, бұғалық, көген, т.б.) аттамайды. Бәрінің киесі бар деп сенеді». «Жылқышы ұстайтын құрықтан, балта мен бақанның үстінен аттауға болмайды. Бақан аттаған байымайды, балта аттаған жарымайды деген сенім бар» (Бабалар сөзі, 94-т., 2013: 88)

Нәтиже мен талқы

Жырдағы «туған жер» концептісі ақын санасындағы қазақы ұлттық таным мен дәстүрлі тұрмыс салты арқылы модельденіп тұр, яғни ұлттық ерекшеліктермен кодталған ұғымдар арқылы репрезентацияланып тұр.

Шығарма – автор танымы арқылы өңделіп шыққан, автор эмоциясымен безендірілген бейне, ақпар жиынтығы. Біз ондағы концептілік жүйе арқылы автордың жан дүниесін танимыз, сондай-ақ автор қастерлеп отырған құндылықтар арқылы халықтық танымды ұғып отырамыз. Ол құндылықтарды концептілік жүйені құраушы бөліктер ретінде қарастырамыз.

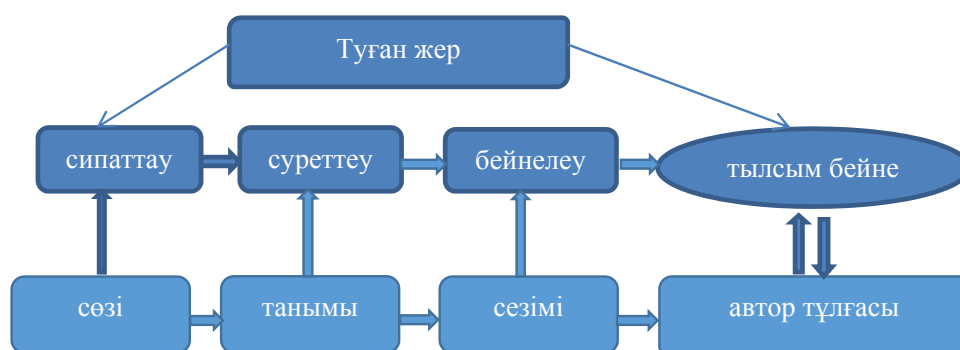
«Туған жер» – қазақ үшін қастерлі ұғым, ол халықтың мәдени, рухани өмірінде үлкен маңызға ие болғандықтан, аталмыш ұғыммен қоса, онымен байланысты басқа да ұғымдар халық руханиятының маңызды бөлігін құрайды. Оны схема түрінде көрсетер болсақ:

1-сурет – Концептілік жүйені құраушы бөліктер

1-суретте «Ауыл топырағы» өлеңіндегі концептілік жүйені көрсетуге тырыстық. «Индивидуумның санасында концептілер нақты бір әлеуметтік тәжірибе мен әрекет жағдайында қалыптасқан әлеуметтік және мәдениеттанушылық құндылықтардың қайсыбір иерархиясы ретінде көрінеді» (Ибраева, 2010: 36). Яғни концептілік

жүйе өзара тұтасқан тілдік құбылыстардың жиынтығын қамтып тұр, сондай-ақ ол жүйені ұйымдастыру тікелей адам танымы арқылы жүзеге асып отыр. «Туған жер» концептілік жүйесінің қалыптасуы өлеңнің көркемдік қуаты арқылы келесідей түрде танылады, сондай-ақ автор тұлғасы арқылы көрініс табады (2-сурет).

2-сурет – Концептілік жүйенің қалыптасуы

2-суретте байқағанымыздай, автор тұлғасымен, яғни ақын жанымен туған жерінің тылсым бейнесі, терең сипаты астасып жатыр. Бұл тұста дербес танымдық талдауымыздан келіп,

тұлғаны оның сөзімен бірлікте қарастырып отырмыз. Сонда ғана адам өміріндегі сөздердің танымдық механизмін жіті танудың мүмкіндіктері кеңейе түспек. Тұлға мен оның

сөзін бір деп караудан сөздердің символдық қуаты терең көріне бастайды. Зерттеуші Қ. Жаманбаева когнитивті лингвистикаға арналған бірегей еңбегінде А. Белыйдың сөздерге байланысты пікірін мысалға келтіреді: «Сөз жаңа, үшінші бір дүниені – бейнелі дыбыстар әлемін жасайды, сол арқылы менен тыс тіршілік етіп тұрған дүниенің құпиясы да, менің жанымда орныққан ішкі дүниенің жасырын сыры жарыққа шығады. Сыртқа дүние менің жанымға нұр болып құйылады, ішкі дүние менен шығып, таң шапағы, ағаштардың сыбдыры боп төгіледі. Сөзбен, тек қана сөзбен мен іштей де, сырттай да, қоршаған дүниені жасай аламын, өйткені мен өзім – сөзбін, тек қана сөзбін (сөзден ғана тұрамын) (Жаманбаева, 1998: 35-36). Бұл жолдарға ғалым: «...сөздің діни, көркемдік қуаты», – деп сипаттама береді. Ішкі ой-толғаныс ретінде жарыққа шыққан бұл жолдарға ғылыми сипат тән болмағанымен, тек көркемдікке құралса да, сөздің танымдық қызметін, біз нысанға алып отырған поэтикалық мәтіннің өмірге келудегі ақын танымымен байланысты механизмдерін дәл анықтап тұр.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ұлттық ғылымдар саласы қатарында когнитивті ономастика пәнінің нақты мәселелері толық шешілмегендіктен, бұл арнаға қатысты отандық ғалымдармен қоса, шетелдік ғалымдардың да тәжірибесін пайдаландық. Когнитивті ономастика пәнін біршама терең зерттеген украиндық ғалым Е.Ю. Карпенконың диссертациясында: «...одной важной особенностью онимического концептов является то, что они шире, объемнее мере а) невербальные компоненты и б) индивидуальные компоненты, бытующие только в данном ментальном лексиконе. Поэтому концепты являются собственно ментальными образованиями и не могут выйти за пределы ментального лексикона. Выходят лишь их преработанные отражения – слова и прочие элементы речи» (Карпенко, 2006: 31). Автордың айтпақ ойы онимдік концептінің ішкі мазмұнының бай болуымен байланысты деп түсінеміз. Ал біздің концептілік талдауымыз нақты бір онимге бағытталып тұрған жоқ. Алайда біз қарастырып отырған «туған жер» концептісінің компоненттік бөліктерін жеке онимдер құрап тұр. Мысалы, шығармада «туған жер» концептісімен байланысты онимдер де кездеседі, атап айтсақ: фитонимдер (қурай, арша), топоним (Қошалақ-құм). Мұндай жеке-келеген онимдердің ішкі мазмұны беймағлұм мәнге ие, оны тереңдеп қарастыру сөзге қатысты мазмұн мен форманың байланысы жайлы ұғым-

түсініктерді сараптауға меңзейді. Әрі жеке сөздің формасы мен мағынасының қаншалық байланысты екенін анықтау – зерттеудің лингвистиканың басқа салаларында қарастырылған тәсілі, онда көбірек нақты тұжырымға емес, гипотезаға басымдық беріледі.

Біз ономастиканы когнитивті тұрғыдай қарастырудың қаншалық терең әрі қаншалық кең арналарды қамтитынын аңғарып отырмыз. Талдаудың сан қырына шексіз бойлай беруге когнитивизм мүмкіндік бергенімен, біз әзірге тек тәжірибеде бар тәсілдермен шектелеміз. Осы тұста когнитивті лингвистика мен когнитивті ономастиканың шектесу аралығы мен өзіндік айырмашылықтарын жіті тани аламыз. Сөздің жеке өзін алып, оның ішкі заңдылықтары мен ішкі табиғатының қыр-сырын зерттеу когнитивті лингвистиканың нысанына жатады. Ал когнитивті ономастикада зерттеу нысанына алып отырған сөзді тек адаммен, адам өмірімен, оның тарихы, тұрмысы, дәстүрі, т.б. байланыстырып қарастырамыз. Яғни зерттелетін тілдік бірлік сыртқы факторларға, сондай-ақ қолданыс кезінде туындайтын құбылыстармен байланысты қарастырылады. Сол себепті де когнитивті ономастика пәнінің когнитивті ғылымдардың ішінде когнитивті лингвистикадан гөрі, когнитивті психология пәнімен байланысты тұстары көбірек көрініс табады. Өйткені кез келген оним және жалқы есімнің немесе ұлттық генетикалық кодты жаңғыртушы қандай да бір тілдік бірліктің сыртқы факторлармен, яғни оны қолданушы адаммен, қабылдаушы, ассоциациялаушы тұлғамен, топпен байланысты тұстарында, ең алдымен, адам танымы, ойлау жүйесі, логикасы, тілдік қабілеті және психолінгвистика үшін де ең негізгі ұғымдардың бірі болып саналатын ассоциация қарастырылады. Тілдік бірлік қолданылған кездегі адамда туындайтын ассоциацияның онимдерге қосымша мән үстеуі когнитивті ономастиканың негізгі аспектілік ерекшелігін айқындап тұр. Е.Ю. Карпенко өз еңбегінде топонимдердің ассоциативтік мәні жайлы айта келіп, «стимул-топоним» терминін қолданады. Біз стимул терминін «қозғаушы күш», психологиялық күйлердің динамикасын туғызушы, мотив беруші күш ретінде түсінеміз. Сондай-ақ автор да дәл осындай мәнде, топонимдер стимулдық сипатына байланысты қолданған аталған терминді. Сонда топонимдер индивидуалды ғана емес, ұжымдық ассоциация қалыптастырып барып, стимулдық күшке ие болып отыр. Ж. Нәжімеденов шығармашылығында

да «Қошалақ-құм» ерекше стимулдық мәнге ие болып отыр, ақынның туған өлкесінің атауы оны рухтандырып, күш-қуат беруші мәнге ие болып отыр. Сондай-ақ әрбір қазақ үшін «туған жер» ұғымы сондай мәнге ие. Біз топонимдердің ғана емес, өзіміз қарастырып отырған концептінің стимулдық сипатын ашуға тырыстық.

Өлеңде аңғарғанымыздай, адам өмірі мен туған жер табиғаты астасып, тұтасып жатыр. Автор оны метафора арқылы жарыққа шығарып отыр. Ғалым А. Әмірбекова: «Метафора арқылы модельдеу ұғымның автор танымындағы мазмұны мен оның интенциясын бейнелеуден туындайды. Демек дүниені модельдеудегі метафораның қызметі – ұқсас бейнемен ауыстыру; оның қолданылатын формалары – нысанның қасиеті, жағдаяты, әрекеті, белгілері», – деп атап көрсетеді. Ғалымның пікіріне, талдау әдісіне сүйене отырып, өлеңді танымдық тұрғыдан талдауда метафоралық модельдеудің келесідей үлгісін пайдаланамыз.

Табиғат → Адам: *Әр қурайы бас иіп шығады алдан; Әр сүйемі – қасиет; Әр бұтаның саусағы күй шертетін секілді:* табиғатқа адамға тән әрекетті немесе жағдаятты таңып тұр.

Адам → Табиғат: *сен – сәбисің, ана – қыр. Қалғандайсың қаз тұрып столына дананың. Киелі әр тас мұнда, енді аттау ұят-ты:* адамның табиғатқа жүгінуі, өзінен ұлы санауы, адамның таным-әрекетінің табиғатқа бағытталуы көрініс табады.

Біз өз «туған жер» концептісін репрезентациялау арқылы когнитивті ономастика пәнінің нысанына бойлап, мәселелерін айқындауға, сондай-ақ бұл пән аясында концептілік талдаудың қай қырына көбірек мән беру қажет екенін

айқындауға тырыстық. Жалпы концептілік талдау не үшін қажет? Және концептінің автордың шығармашылық лабораториясына қатыстылығы бар ма деген мәселе төңірегінде А. Әмірбекованың мына пікірін ұсынар едік: «...автордың мақсаты концептілік құрылымын көрсету емес, керісінше санадағы бейнеленген дүниенің моделі арқылы сол ұғым туралы өз танымын жеткізу. Ал оқырман автор ұғымын танытуда концептілік құрылымға сүйенеді» (Әмірбекова, 2011: 105). Автор концептілік бұл пікірі арқылы концептілік талдаудың жалпылама маңызын ұғындырып тұр. Ал біздің тарапымыздан жасалған концептілік талдау когнитивті ономастика пәнінің мазмұны мен ерекшеліктерін біршама айқындай түседі деп сенеміз.

Қорытынды

Ономастиканың сипаты бұрын тіл мен мәдениеттің байланысы арқылы көбірек сипатталып келсе, когнитивті бағытпен тоғысудағы ерекшелігі ретінде пәннің адам мен тілдің байланысына да бағытталатынын айтқымыз келеді. Яғни ономастикада жалқы есімдердің кумулятивтік қызметіне баса назар аудару аталмыш пәнді этнолингвистика, лингвоелтану, лингвомәдениеттану пәндерімен байланыстырса, когнитивті ономастика пәні, сонымен қоса, адамның танымдық білімі аясына бағытталу арқылы психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика пәндерімен байланыстылығы айқындалып отыр. Біз когнитивті ономастиканың аясы анағұрлым кең әрі терең, тіпті зерттеу нысанының аспектілері сан қырлы екеніне көз жеткізіп отырмыз.

Әдебиеттер

- Телкожа Ж., Қыздархан Р. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128.
- Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтаным, 2011. – 204 б.
- Нәжімеденов Ж. Менің Қазақстаным. Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.
- Жаманбаева Қ.Ө. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: символ, эмоция, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- Өлімгереев Ө. Қоңыр-қоңыр қошалақ. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=4302>
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Түс жору және ырымдар. – Астана: Фолиант, 2013. – Т 94. – 432 б.
- Ибраева Ж.Қ. Психоллингвистика негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 125 б.
- Корпенко Е.Ю. Когнитивная ономастика как направление познания имен собственных. – Киев, 2006.

References

- Amirbekova A.B. Qazirgi qazaq til bilimindegi zhana bagyttar [New directions in modern Kazakh linguistics]. – Almaty: Eltany, 2011. – 204 b. (In Kazakh)
- Alingereev O. Qonyr-qonyr qoshalaq [Brown-brown koshalak]. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=4302> (In Kazakh)
- Babalar sozi: Zhuztomdyq. Tus zhoru zhane yrymdar [Sleep vicious and belief adjective]. (In Kazakh). – Astana: Foliant, 2013. – T 94.– 432 b. (In Kazakh)
- Zhamanbaeva Q.A. Til qoldanysynyn kognitivtik negizderi: simvol, ehmociya, tildik sana [Cognitive bases of language use emotion, symbol, language consciousness]. – Almaty: Gylym, 1998. – 140 b. (In Kazakh)
- Ibraeva ZH.Қ. Psiholingvistika negizderi: Oqu quraly [Fundamentals of psycholinguistics]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 125 b.
- Korpenko E.YU. Kognitivnaya onomastika kak napravlenie poznaniya imen sobstvennyh [Cognitive onomastics as the direction of the knowledge of proper names]. – Kiev, 2006. (In Russian)
- Nazhimedenov ZH. Meniң Qazaqstanym. Olender men dastandar [My Kazakhstan. Poems and tales]. – Almaty: Atamura, 2008. – 368 b. (In Kazakh)
- Telkozha ZH. Qyzdarhan R. Qazaq onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy [Kazakh onomastics: achievements and prospects]. – Almaty: Azua, 2004. – 128. (In Kazakh)